

Захоплення Києва в 1169 році: діяння Андрія Боголюбського?

Захоплення та пограбування Києва 1169 року військами великої коаліції князів під проводом сина Андрія Боголюбського, як правило, зараховують до справ цього сильного суздальського князя. Деякі історики вважали, що він навіть змінив порядок наслідування в Давній Русі. Якщо раніше князі боролися за Київ і статус підвищувався після входження в столицю, то Андрій із Суздаля відправив військо й посадив свого брата Гліба на київському столі. Справи велися руками старшого сина, Мстислава Андрійовича, утім, керівну роль виконував суздальський князь. Однак чи було це тріумфом успішного дистанційного керування Київською землею?

Захоплення та пограбування Києва на початку 1169 року військами великої коаліції князів під проводом сина Андрія Боголюбського, як правило, зараховують до справ цього сильного суздальського князя. Деякі історики XIX–XX ст. вважали, що він навіть змінив порядок наслідування в Давній Русі. Якщо раніше князі боролися за Київ і статус підвищувався після входження в столицю, то Андрій, так би мовити, керував ситуацією дистанційно¹. Із Суздаля він відправив військо й посадив свого брата Гліба на київському столі. Справи велися руками старшого сина, Мстислава Андрійовича, утім, керівну роль виконував суздальський князь.

Читаючи два основні наші літописи, київський і суздальський, які ще за назвами головних списків називаються Іпатіївський та Лаврентіївський², справді може виникнути таке враження. У них прямо сказано про керування Андрія, про виступ Мстислава Андрійовича на чолі коаліції з одинадцяти князів, узяття й пограбування Києва. Щоправда, з деяких обмовок під

¹ Це твердження ввійшло в популярний довідковий ресурс, тому має значну вагу, див. статтю, присвячену Андрієві Боголюбському:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%AE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9. Сюжет розглядається в більшості праць, присвячених історії земель Русі XII ст. та давньоруському літописанню. Однією з тих статей, що досі не втратила значення в літописознавстві, досі є: Насонов, А. Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век). *Проблемы источниковедения*, вып. 8. Москва, 1958, с. 467–494.

² Видання у «Полное собрание русских летописей» (далі: ПСРЛ). ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Москва, 1997; ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. Москва, 2001.

величною панорамою дій «крѣпкыя» руки суздальського князя проглядає тимчасове об'єднання кількох правителів проти волинського Мстислава Ізяславича, котрий на той момент князував у Києві. У тому числі важливу роль відіграють смоленські князі Ростиславичі, які ополчилися проти свого двоюрідного брата. (Не треба забувати, що більшість давньоруських князів були близькими родичами. Зокрема, Ростиславичі доводилися двоюрідними братами Мстиславу Ізяславичу волинському, а Андрій Юрійович був для них обох двоюрідним дядьком. Шкода, що популярна стаття у Вікіпедії «Рюриковичі» обмежується батьками наших героїв: Ростиславом Смоленським, Ізяславом Волинським та Юрієм Долгоруким. Однак можна підвести лінії, яких бракує. До Ростислава – синів, котрі на той момент активно діяли: Романа, Давида, Рюрика, Мстислава. До Ізяслава – Мстислава та Ярослава. До Юрія – Андрія та Гліба³, дітей від першого шлюбу, та Михалка і Всеволода, дітей від другого шлюбу. Варто відзначити також дітей Андрія Юрійовича – Мстислава та Юрія.)

Якщо зазирнути, як нетерплячий читач детективів, у кінець історії, то виявиться, що ані Андрій Боголюбський, ані Мстислав Андрійович від усієї військової кампанії не мали очевидних зисків. Після завоювання міста й вигнання Мстислава Ізяславича Мстислав Андрійович посадив дядька Гліба Юрійовича на київському столі, а в обмін не отримав навіть другорядного містечка в Київській чи Переяславській землі. Відтак історія перестає виглядати однозначною. Можна спробувати розгадати загадку: «хто винний, і хто зацікавлений у подіях».

Прикметно розставляє акценти північний Новгородський І літопис⁴. У ньому події вміщено під 6676 роком від Творення Світу або під 1168 роком

³ Ще один син, Ростислав Юрійович, на той момент уже помер, але в поході на Київ брав участь його нащадок, онук Юрія, Мстислав Ростиславич.

⁴ Єдиний список старшої редакції відсканований, на сайті Державного історичного музею, <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164811?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20786&fund=21&index=0>
Видання Новгородського І літопису: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950; ПСРЛ. Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, 2000.

від Різдва Христового. Зміщення на рік не мусить дивувати. Так іноді траплялося, бо літописці застосовували різні системи обчислення. Світський рік у середньовічній Русі починався в березні, а не в січні, причому нараховують березневе, ультра-березневе (на рік пізніше) та цирка-березневе (на рік раніше) обчислення; можливі помилки в роках і внаслідок редагування⁵.

Отже, зі статті 1168 року Новгородського I літопису дізнаємося, що військо з кількох земель ходило на Київ. Серед князів названі виключно Ростиславичі та Андрійович (відомий з інших джерел Мстислав Андрійович). Крім того, згадуються війська з кількох областей: смолянни, полочани, муромці та рязанці [Новгородський I літопис старшої редакції, арк. 36] (імена в тексті відображено з діалектним «цоканням»).

«въ то* врѣмѣ ходиша Ростиславици съ Андреевицьмь и съ смоляны . и съ полочаны и съ муромьци и съ рязаньци на Мьстисла* Києву онъ же не биа са с ними отступи волю Києва».

Оскільки на першому місці поставлені Ростиславичи, а Андрієвич ходить з ними, головну роль новгородським літописцем віддано смоленським князям. Крім того, про бій під Києвом та взяття міста не повідомляється, оскільки їх опонент Мстислав Ізяславич ніби-то пішов зі столиці за власним бажанням. Хоча нетенденційних хронік, мабуть, не існує, новгородський літопис у принципі мусить добре знати про стан справ, оскільки в Новгороді тоді князував син Мстислава Ізяславича, юний Роман Мстиславич (у майбутньому – батько Данила Галицького, на той час йому було 18 років). Єдине, що можливим є замовчування тиску на Мстислава Ізяславича й перебільшення «добровільності» віддачі ним Києва, що пов'язано з

⁵ Що стосується обговорюваних подій, у Новгородському I та Лаврентіївському літописах, найвірогідніше, літочислення цирка-березневе, оскільки взяття Києва сталося на початку 1169/70 березневого року. Якщо порівняти з Іпатіївським літописом, у Київському зводі позначення року на дві одиниці перевищує березневе, похибка у вираховуваннях (див.: Бережков, Н. Г. *Хронология русского летописания*. Москва, 1963, с. 67–68). Похід, як побачимо далі, почався «...тої же зими», тобто наприкінці 1168/69 березневого року. Подвійна дата в перерахуваннях давньоруських років подається тому, що сучасний рік починається із січня.

традиційними уявленнями про військову доблесть та успішність князів. Цікаво, що новгородський літописець не згадує суздальців та ростовців.

Лаврентіївський звід, зрозуміло, повідомляє передусім про князів суздальського дому, у даному разі – про діяння Андрія Юрійовича та Мстислава Андрійовича (ця частина зроблена придворним книжником). Але й Київський Іпатіївський звід чимало уваги приділяє суздальським справам! Більше того, у нашій історії є фрагменти, коли оповідь збігається дослівно, від чого й така довіра до неї. Логіка проста: два джерела підкріплюють ту саму версію. Учені багато гадали, чому в Київському зводі так багато суздальської історії. Можливо, відповідь лежить у площині князівських взаємин кінця XII – початку XIII ст.

Закономірно припускають, що замовником Київського літописного зводу межі XII–XIII ст., що зберігся в Іпатіївському літописі, був князь зі смоленських Ростиславичів, Рюрик Ростиславич. Одноосібно він став правити в Києві в 1195 році, а до того ділив владу і Київську землю зі Святославом Всеволодичем із чернігівських Ольговичів. Для нас важливими є родинні відносини і своячеництво цього періоду. Рюрик узяв за дружину для сина Ростислава Верхуславу – доньку Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, брата померлого в 1175 році Андрія Боголюбського. Натомість з Ярославою, донькою Рюрика Ростиславича, був одружений Святослав Ігоревич – син відомого Ігоря, походу якого на половців присвячене «Слово о полку Ігоревім». Відповідно, на кілька років наприкінці XII ст. і на самому початку XIII ст. утворився сталий союз смоленсько-київських, новгород-сіверських князів та суздальського Всеволода Юрійовича. При цьому, з однієї з обмовок Києво-Печерського патерика відомо, що Верхуслава втручалася у церковні справи⁶. Книжники найчастіше походили з духовного сану й, можливо, літописець був зобов'язаний комусь із наших князів. Принаймні, у розпорядженні останнього укладача Київського зводу

⁶ Абрамович, Д. *Києво-Печерський Патерик*. Київ, 1991 («пишетъ же ми княгини Ростиславля Верхослава, хотящу тя поставлену быти епископъмъ...»).

опинилися додаткові джерела – доволі послідовний виклад суздальської⁷ та певні фрагменти смоленської і новгород-сіверської історії. Суздальські записи у частині, що нас цікавить, зараховують до придворного (деякі дослідники використовують назву: «царського») літописця Андрія. Велику частину їх київський книжник скопіював дослівно. У роботі він намагався зберігати лояльність до всіх трьох домів: смоленського, суздальського та новгород-сіверського й чернігівського, хоча найвища міра лояльності, зрозуміло, спостерігається до безпосереднього замовника зводу – Рюрика та його родини.

Аби хоча б приблизно розібратися, що сталося у 1169 році, доводиться звернутися до наших головних джерел. У Лаврентіївському літописі подію датовано 6676–77 / 1168–69 роками, в Іпатіївському вона перемістилася під 6678–79 / 1170–71 роки.

Київський літописець ніби від початку готує читачів до того, що Мстислав Ізяславич втратить Київ. Князя урочисто запрошують на київський стіл у 1169 році [ПСРЛ, т. 2, стб. 532–533], однак одночасно відбуваються військові маневри з Володимиром Мстиславичем (рідним дядьком Мстислава Ізяславича, який претендував на Київ за правом старійшинства, бо був єдиним сином Мстислава Великого, що залишився живим на той час) та, можливо, Давидом Ростиславичем. Володимир іде з Треполя «до Вишегорода», де був саме тоді стіл Давида. Домовленості не дали результатів, Володимир вчиняє якусь зраду, і його женуть з Києва, вигнанець знаходить притулок у Андрія Боголюбського [ПСРЛ, т. 2, стб. 533–537]. Хоча Мстислава змальовано зовсім не безталанним правителем, наприклад, у 1170 році він збирає і очолює успішний похід на половців, що описується в найсвітліших тонах, усі його справи не цілком вдалі. Зокрема, згаданий похід затьмарює те, що київський князь несправедливо розподіляє полон [ПСРЛ, т. 2, стб. 540], унаслідок чого князівська «братія» залишається ним сильно

⁷ Вилкул, Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки), *Palaeoslavica*, XIII, no. 1. Cambridge, Massachusetts, 2005, p. 21–80.

невдоволеною. Нічого не змінює інший знову-таки цілком успішний захід – охорона від половців важливих торговельних шляхів Гречника й Залозника. Водночас відбуваються інтриги вигнаних Мстиславом вельмож, котрі сварять його з Ростиславичами, Рюриком та Давидом. Невдоволена князівська братія також і тим, що він посадив свого сина Романа Мстиславича в Новгороді, хоча це була звичайна практика того часу, коли новий київський князь надсилав старшого сина в Новгород Великий [ПСРЛ, т. 2, стб. 543].

Том же лѣтъ прислаша сѧ новгородци къ Мьстиславу просаче сѧ оу него . и дасть имъ Романа . и болши вражда . быѥ на Мьстислава ѿ братьѣ . и начаша сѧ снашивати рѣчьми братьѧ вси на Мьстислава . и тако оутвердивше сѧ крѣтмъ братьѧ :

Зворот «сѧ снашивати рѣчьми» означає домовитися через посольство за допомогою промов, переданих через послів. «Оутвердити сѧ крѣтмъ» – укріпити важливі домовленості за допомогою хрестоцілування. Як бачимо, літописна розповідь підводить до того, аби невдоволені князі зібралися в похід на Мстислава Ізяславича, і сталося те, чим князівській братії не доводилося пишатися: захоплення й пограбування Києва, а також втеча Мстислава з міста, де він правив два роки.

Натомість суздальський книжник обрав іншу тактику – замовчування діяльності опонента. Немає ані переможних походів на половців, ані інших позитивних чи хоча б негативних діянь. У Лаврентіївському літописі князювання Мстислава Ізяславича зведено до лапідарного повідомлення про вигнання ним дядька Володимира Мстиславича, котрий іде не до Андрія, як в

Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
<p>Тое же зимы посла князь Андрѣи и-Суждала . сѣна своего Мстислава . на кыевскаго княза Мстислава . с ростовци . и володимерци . и суждальци . и инѣхъ князии .аї. Глѣвъ переяславскыи . Романъ . смолинскыи . Дѣдъ вышегородскыи . Володимеръ Андрѣевичъ . Дмитръ . и Гюрги Мстиславъ . Рюрикъ . с братомъ сь Мстиславомъ . Шлегъ Стѣславичъ с братомъ со Игоремъ .</p>	<p>Тои же зимѣ посла Андрѣи . сѣна своего . Мьстислава . с полкы своими исъ Суждала . на киевского кнѣза на Мьстислава . на Изяслави^ч с ростовци и с володимирици . и съ суждальци . и инѣхъ князии .аї. и Бориса Жидиславича . Глѣвъ ис Переяславла . Дюргевичъ Романъ . и Смоленска . Володимиръ Андрѣевичъ . из Дорогобужа . Рюрикъ изъ Вроучего . Дѣдъ из Вышегорода . братъ его Мьстиславъ . Шлегъ Стѣславичъ Игорьъ братъ его . и Всеволодъ Гюргевичъ . [544Л] Мьстиславъ внукъ Гюргевъ .</p>

У подібних переліках важливо, кого поставлено наперед, а кого перераховано в останніх. Серед іншого, бачимо прикметну річ, яка, ймовірно, виникла внаслідок плутанини. Схоже, у Лаврентіївському літописі один з князів «роздвоївся». Причому це не другорядний для землі князь, а найвизначніший для кінця XII і початку XIII ст. Всеволод Велике Гніздо. На момент походу він був юним, у переліку його названо за християнським іменем Дмитро, а визначення по батькові перетворене на окреме ім'я – «Гюрги»: «Дмитръ . и Гюрги», хоча мало бути «Дмитръ Гюргевичъ» (?).

Хрестильне ім'я Всеволода було відомо книжникам (зокрема, тому, що він збудував на честь свого святого у Володимирі в 1190-х роках Дмитровський собор), і деякі літописці намагалися виправити помилку. У Радзивілівському літописі князя ототожнено як «Дмитрокъ Гюргевичъ» [ПСРЛ, т. 1, стб. 354, прим. 22–23]. В Іпатіївському він – «Всеволодъ

Гюргевичь». Проте виправлення змінюють число князів, адже *лише* за наявності «Дмитра» та «Гюргія» учасників коаліції виявляється одинадцять. Це важливо, бо саме таку цифру подають обидва літописи. (Не виключено, що число було символічним, 11 князів + Мстислав + сам Андрій Боголюбський – порівняймо: Христос та 12 учнів; нижче в Лаврентіївському буде про покарання Києва «за грѣхы ихъ . паче же за митрополичю неправду» й долучено сюжет про «запрѣщение» митрополитом київським ігумена Києво-Печерського монастиря Полікарпа через споживання м'яса в середи й п'ятниці у «гѣдскы праздники» – тобто, Великі Господні свята¹⁰). Таким чином, помилку закладено в тексті від початку. Крім Лаврентіївського списку, вона відобразилася в Софійському I літописі¹¹ та деяких інших. Для наочності нижче в таблиці подано склад коаліції в обох зводах. У дужках до імен князів додаю позначення по батькові, якщо їх не надано літописцями в текстах, аби було зрозуміло, про кого йдеться.

Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
1) Гліб переяславський, 2) Роман (Ростиславич) смоленський,	1) Гліб Юрійович з Переяслава,
3) Давид (Ростиславич) вишгородський,	2) Роман зі Смоленська,
4) Володимир Андрійович,	3) Володимир Андрійович з Дорогобужа – <i>див. у Лаврентіївському № 4</i> ,
5) «Дмитръ»,	4) Рюрик із Вручого (Овруча) – <i>див. № 8</i> ,
6) «Гюрги»), 7) Мстислав (Ростиславич суздальський, онук	5) Давид з Вишгорода – <i>див. № 3</i> ,

¹⁰ Такий «гріх» можливо, не привернув би уваги сучасного дослідника, однак відомо, що йдеться про надзвичайно серйозну матерію в давньоруські часи. З цим питанням пов'язана полеміка, листування з візантійським патріархом Лукою Хрисовергом та ін. Алмазов А. И. *Неизданные канонические ответы Константинопольского патриарха Луки Хрисоверга и митрополита Родосского Нила*. Одесса, 1903, с. 51; Соколов Пл. *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.* Киев, 1913, с. 106–145; Виноградов, А. Ю.; Желтов, М. С. «Первая ересь на Руси»: русские споры 1160-х годов об отмене поста в праздничные дни. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2018, № 3 (73), с. 118–139.

¹¹ ПСРЛ. Т. 6. Вып. 1: Софийская летопись старшего извода. Москва, 2000, стб. 126б. Щоправда, у Софійському I взяття Києва потрапило під 6674 / 1166 рік унаслідок редагування – суміщення новгородських та руських повідомлень. Як вважав М. Д. Приселков, тождно до Лаврентіївського мусило читатися у згорілому Троїцькому рукопису: Приселков, М. Д. *Троицкая летопись*. Санкт-Петербург, 2002, с. 245.

Юрія Долгорукого), (Ростиславич) з Мстиславом, 10) Олег Святославич з 11) братом Ігорем (Святославичем).	8) Рюрик 9) братом	6) брат його Мстислав – див. № 9, 7) Олег Святославич – див. № 10, 8) Ігор брат його – див. № 11, 9) Всеволод Юрійович – див. № 5 та № 6, 10) Мстислав онук Юрієв – див. № 7.
---	-----------------------	--

Якщо тільки «Гюрги» – це не ім'я молодшого сина Андрія, Юрія Андрійовича, тоді при написанні літописцем, імовірно, сучасником подій зумисне (?) зроблено помилку в імені суздальського за походженням князя. (Якщо ж під іменем «Гюрги» приховано Юрія Андрійовича, тоді маємо хибне ототожнення в Радзивілівському та Іпатіївському літописах). І вже однозначно можемо стверджувати, що в суздальському запису зроблено надзвичайно дивну річ, використано хрестильне ім'я князя. Цього ніколи в описах військових походів чи будь-яких світських справ не робили, хоча могли згадати в повідомленнях про смерть та поховання.

Виникає слушне запитання – для чого взагалі вся ця конспірація? Річ у тім, що Дмитро-Всеволод на той час, можливо, не був власне суздальським князем, як ні дивно це звучить. Ще в 1162 році Андрій Боголюбський вигнав усю молодшу братію та єпископа Леона із землі, про що залишилося повідомлення в Іпатіївському літописі. Молодші князі знайшли притулок у грецького імператора, серед них згадуються Мстислав та Василько Юрійовичі, а також «молодий Всеволод» [ПСРЛ, т. 2, стб. 520, 521¹²].

¹² Дані літопису частково підтверджує візантійський історик Іоанн Кіннам, хоча він називає Владислава (замість Всеволода?) й Василька (сина Юрія Долгорукого). καὶ Βλαδίσθλαβος εἰς ὧν τῶν ἐν Ταυροσκυθικῇ δυναστῶν, σὺν παισὶ τε καὶ γυναικὶ τῇ αὐτοῦ δυνάμει τε τῇ πάσῃ αὐτόμολος ἐς Ῥωμαίους ἦλθε χώρα τε αὐτῶ παρὰ τὸν Ἴστρον δεδώρηται, ἣν δὴ καὶ Βασιλικά πρότερον τῶ Γεωργίου παιδί ὡς τὰ πρεσβεῖα τῶν ἐν Ταυροσκυθικῇ φυλάρχων εἶχε προσελθόντι βασιλεὺς ἔδωκε. «В то же время и Владислав, один из династов Тавроскифской стране, с детьми, женой, и всеми своими людьми добровольно перешел к ромеям. Ему была отдана земля у Истра, которую некогда василевс дал пришедшему Василику, сыну Георгия, который среди филархов Тавроскифской страны обладал старшинством». Бибииков М. В. *Византийский историк Иоанн Киннам о Русии и народах Восточной Европы. Тексты, перевод, комментарий*. Москва, 1997, с. 56, 67.

Том же лѣт . выгна Андрѣи . епта Левна . исъ Суждала и браѣю свою погна .
Мьстислава и Василка . и два Ростиславича сѣновца своа

Том же лѣт идоста Гюргевица . Црюгороду Мьстиславъ и Василко . съ матерью
. и Всеволода молодого поаша . со собою третьего брата . и дасть црѣь
Василкови . в Дунаи .д. горы (*Хлебниковський список: города*) . а
Мьстиславу дасть волость . Ѡскалана :

Таким чином, Всеволод Юрійович міг бути «не своїм» для суздальського правителя Андрія Боголюбського. А оскільки він у коаліції все ж таки бере участь, і не на останньому місці, тоді знову постає питання: чи настільки успішно Андрій «дистанційно» керував подіями, як це хочуть змалювати суздальський та київський літописці? Схоже, коаліція формувалася не цілком з волі Андрія Юрійовича. Наступне не менш, а більш важливе питання: чому укладач Київського зводу, зробленого на замовлення Рюрика Ростиславича, не відобразив в оповіді про похід на Мстислава та взяття Києва важливу роль у подіях смоленських Ростиславичів, на що натякають, а то й прямо говорять джерела?

Аби відповісти, повернемося до Іпатіївського літопису. Далі описуються дії Мстислава Ізяславича під час небезпеки – спроба отримати підтримку від новгородського князя – свого сина, Романа. Спробу було заблоковано смоленськими Ростиславичами, але літописець робить вигляд, ніби в усьому винні торки, «Бастеева чадь», найменована від імені їх воєводи Бастія. Зрозуміло, в давньоруський час «свої погані» (печеніги, коуї, торки, берендичи, поселені на південно-руських землях) мали великий вплив на події, бо кіннота часто вирішувала справу в бою. Проте в цьому випадку головну роль відіграли Рюрик та Давид Ростиславичи, які захопили («наста») посланця Мстислава Ізяславича, Михалка Юрійовича («Дюргевица»). Цікавим

є також те, що Михалко – рідний брат Андрія Боголюбського, – як виявляється, воював на боці Мстислава Ізяславича [ПСРЛ, т. 2, стб. 544].

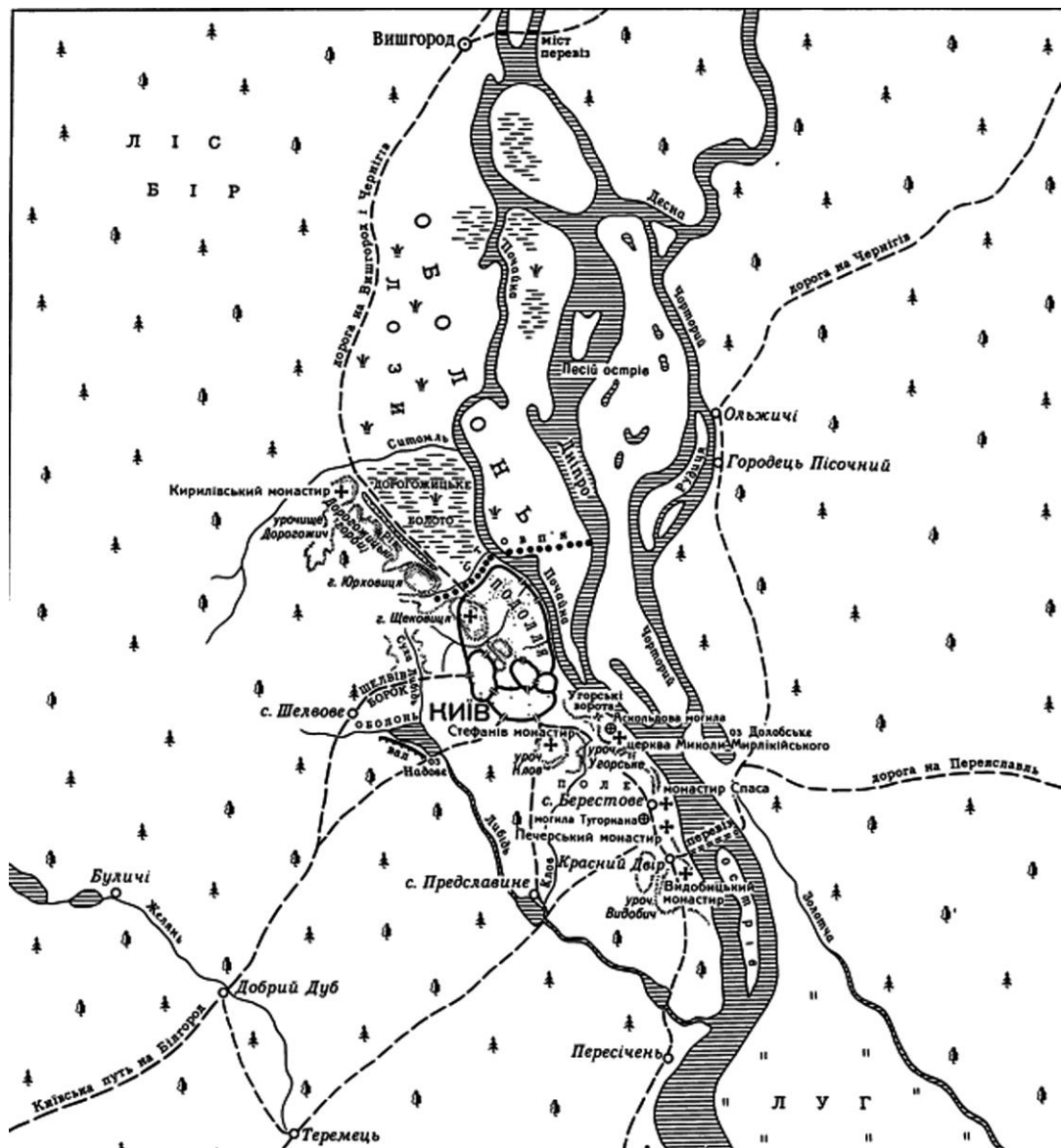
тогда же баше послалъ Мъстиславъ . Михалка кнѣзя Дюргевича . Новгороду къ сѣови . с кѣоуи Бастеевою чадью . и быѣ вѣсть Рюрикови . и Дѣдвѣи вже Андѣевичъ Романъ близъ идеть съ смолянны и посласта и ѣста Михалка за Межимостьемъ ко Мозырю идуща . ту же льсть издѣна Бастии надъ Михалкомъ.

Сказано, між іншим, про те, що Рюрику з Давидом допомагав Роман Андрійович («Андѣевичъ Романъ»), але в повідомленні Іпатіївського літопису описка, такого князя в історії не існувало. Видавці ПСРЛ вважають, що ім'я Роман вжито замість Мстислав¹³ (Андрійович, син Боголюбського), але оскільки князь ішов зі смоляннями («съ смолянны»), а не суздальцями, то, вірогідно, йдеться про Романа Ростиславича, котрий був тоді саме смоленським князем. З цього випливає, що три смоленські Ростиславичі, які сиділи в Смоленську, Овручі та Вишгороді, зкооперувалися й не дали посланцю Мстислава Ізяславича отримати допомогу від сина, Романа Мстиславича. Вину ж за подію перекладено на торків, «Бастеевою чадью».

Далі у нас змальовано вже підхід коаліції на місце подій у Феодорову неділю Великого посту. Князівська «братія» зібралася біля Вишгорода. Звідти вирушили під Київ і зупинилися біля Дорогожичів та Кирилівської церкви¹⁴ («подъ стѣмъ Кѣрилоу»).

¹³ ПСРЛ. Т. 2, с. XXVI (покажчик імен та географічних назв).

¹⁴ Вміщений нижче план давнього Києва див.: Махновець, Л. Є. (перекл.). 1989. *Літопис руський*. Київ, с. 538.

В лѣтѣ 879.о.ѣ. снаша сѧ братѣа Вышегородѣ и пришедше сташа на
 (Хлебніковський список: на^а) Дорогожичи . подѣ стѣмъ Курило^о
 Феѡдоровы не^али .

Цікаво, що книжник говорить «снаша сѧ братѣа», так у літописах зазвичай описуються добрі справи – мирний з’їзд князів, похід на іноплеменників-половців. Тим часом ідеться безпосередньо про підхід ворожих військ під Київ, і київський літописець мусив би співчувати киянам, а не «братії», що воює проти них.

Далі оповідається про облогу. Цього разу до Іпатіївського літопису підключається Лаврентіївський. Суздальський літописець повідомляє, що Мстислав зачинився «затвори са») у Києві, і його люди билися з укріплень («съ города»), військові дії тривали три дні. Київський книжник детальніше зазначає топографію, підступність торків і берендичів та промови Мстиславової дружини, яка впевнилася, що нападників «не перемочи» й спонукала князя поїхати з міста. Опис військових подій плутаний. Виникає враження, ніби бій тривав у чистому полі – дружина всіх князів, що прийшли на Київ, заїхала у тил Мстиславу: «ринуша^с... доловъ оу задъ», і почали стріляти [ПСРЛ, т. 1, стб. 354; т. 2, стб. 544].

Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
	и второу не ^а ли . вступиша вьсь градъ Киевъ .
Изяславичъ же Мстиславъ . затвори са в Киевѣ городѣ . и вьахуть са с города .	Мьстиславу затворившю са вь Киевѣ . вьахуть са из города . и бы ^с брань крѣпка ѿвсюду Мьстиславу изнамагающю . вь градѣ . берендичи же и торци льстаху подъ Мьстиславомъ .
и стоѣша оу города .г. дѣни .	и стоѣша .г. дѣни оу города . и спидоша всихъ кѣзии дружина Серховицею . и ринуша ^с к ним . доловъ оу задъ Мьстиславу начаша стрѣлати . Мьстиславу же начаша дружина молвити что кѣже стоиши поѣди из города . намъ ихъ не перемочи .

Київський Мстислав Ізяславич програв, бій вирішився на користь його ворогів. Мстиславу Андрійовичу та князівській «братії», на думку літописців, допомагав Бог. У Лаврентіївському літописі Андрійовичу в поміч була також і «свята Богородиця» (можливо, Володимирська) та «отча й дідня молитва».

Київський звід детальніше оповідає про відхід Мстислава Ізяславича з міста та втрати серед дружини, велику частину якої захопили вороги, а також про напад «своїх поганих», знову-таки «Бастієвої чаді» [ПСРЛ, т. 1, стб. 354; т. 2, стб. 544–545].

Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
и поможе бѣ и сѣна бѣа и ѡтна и дѣдна мѣтва . князю Мстиславу Андрѣвичю . с братью своею взяша Киевъ . его* не было никогдаже . а Мстиславъ Изяславичъ бѣжа с братомъ ис Киева Володимѣрю . с малою дружиною . а княгиную его ѡша . и сѣа ѣго и дружину ѣго изымаша.	и поможе бѣ Андрѣвичю Мстиславу съ братю . и взяша Киевъ . Мстиславъ же Изяславичъ бѣжа ис Киева на Василевъ . и постигше и Бастѣва . чадь . начаша стрѣлати . въ плечи ему и много изымаша дружины ѡколо его . ѡша Дмитра Хороброго . и Шлексу дворьского . Сбыслава Жирславича . и Иванка Творимирича . Рода тивуна его . и ины многы . съ братомъ же Ярославомъ сѣа сѣа за Оуновью . и тако идоста Володимирю:

Цікаво, що весь пасаж про «допомогу Бога, Богородиці та молитви батька й діда» випущено в Радзивіллівському літописі. Хоча не виключена помилка-пропуск одного чи двох рядків, є вірогідність того, що копіїст протографа Радзивіллівського списку умисно оминув речення про «допомогу Божу» в узятті Києва власними руськими князями, частина з яких правила в Київській землі (!).

Після цього вміщено опис пограбування міста, більший за обсягом в Іпатіївському літописі¹⁵, менший і значно сухіший у Лаврентіївському:

Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис
-------------------------	----------------------

¹⁵ Крім того, тут введено дату – 8 березня, у середу другого тижня Великого посту. Однак дата, на жаль, не є точною, бо середа другого тижня посту в 1169 році припадала на 12 березня (див.: Бережков, Н. Г. *Хронология...* с. 181; через що з'явилася дата 12 березня у Вікіпедії). Однак в Іпатіївському подію зміщено на два роки, тому, можливо, ідеться про неточні обрахунки, взагалі розраховані на інший рік, або помилку пригадування.

и весь Кыевъ пограбиша . и церкви . и монастырѣ . за .г. дѣи ...	В затъ же бы ^с Киевъ . мѣца марта въ .ї. въ второѣ не ^д ѣли . поста . в середу . и грабиша за .в. дѣи весь гра ^д Подолье и Горы . и монастыри ...
... се же здѣша сѧ за грѣхы ихъ...	...си же вса сдѣшаша ^с грѣхъ . ради наших

Що стосується політики, як уже зазначалося, Мстислав Андрійович «посади» свого дядька Гліба Юрійовича у Києві князем, а сам повертається до батька у Суздаль. В Лаврентіївському запис навіть продубльований, він іде наприкінці 1168 р., а тоді напочатку 6677 / 1169 р. [ПСРЛ, т. 1, стб. 355; т. 2, стб. 545-546].

Лаврентіївський (під 1168 та 1169 рр.)	Іпатіївський (під 1171 р.)
<p>Мстислав же Андрѣвичь . посади Кыевъ стрына своего Глѣба . а самъ възврати сѧ Володимерю с дружиною своею:~</p> <p>В лѣтѣ 75.х̄.о̄з̄. Мстислав же Андрѣвичь . посади в Кыевъ стрына своего Глѣба . а самъ иде шпѧ^т Володимерю . а Глѣвъ да снови своему Переяславль .</p>	<p>Начало кнѣжения Глѣбова в Киевѣ .</p> <p>Мьстиславъ же Андрѣвичь . посади стрына своего Глѣба Киевѣ на столѣ мѣца марта въ .ї. Глѣвъ же дастъ снѣви своему Володимиру Переяславль . а Мьстиславъ Андрѣвичь . поиде в Суздаль къ ѿцю Андрѣви с великою чѣтью и славою .</p>

Цікаво, що в Лаврентіївському Мстислав Андрійович повертається в молоде місто Володимир, а в Іпатіївському – у Суздаль (старшими містами цієї землі в час Андрія Боголюбського були Ростов та Суздаль). Тобто, можливо, запис редагований за часів Всеволода Юрійовича, після 1177 року. Дата посадки Гліба в Іпатіївському – та сама, що й узяття Києва, 8 березня, іншої книжник не знав. Що стосується змісту подій, очевидно,

підвищується статус Гліба, котрий князував у Переяславі ще з 1154 року, а тепер посів київський стіл. З інших натяків, укріпили свої позиції й Ростиславичі. Тобто, зіставлення різних джерел засвідчує, що зиск із вигнання Мстислава Ізяславича отримали не-Андрієві люди, а головне, реальну роль у подіях відігравали інші люди. Серед цих інших найвпливовіший – смоленський клан Ростиславичів: ті самі Роман, Давид, Рюрик, Мстислав.

Щоправда, Андрій Боголюбський укріпив позиції на півночі Русі. У другій половині XI ст. та у XII ст. певним показником успішності політики князів та кланів було – чийого дому князь посів Новгород після зміни правителя в Києві. Треба зазначити, що спочатку новгородці відстояли Романа Мстиславича. На них приходило військо суздальського, смоленських та інших князів, але городяни стали твердо захищати свого князя «стша тврдо о кнзи Романѣ о Мстиславици»), і їм вдалося відбитися [Новгородський І літопис старшої редакції, арк. 36 зв.]:

«придоша подъ Новгородъ суздальци съ Андреевицемъ Романѣ и Мстислаѣ съ смольняны и съ торопыцаны муромьци и рязаньци съ двумя кнзема полоцьскыи кнзь съ полоцаны... новгородьци же стша тврдо о кнзи Романѣ о Мстиславици».

Героїчна сторінка історії навіть дала початок чуда допомоги Святої Богородиці Новгороду й потім залишилася на іконах «Знаменіє» Новгородської Божої Матері. Відомо також, що Мстислав Ізяславич певний час намагався повернути собі Київ (підходив під Василів і т. д.). Але за рік надії на відновлення київського князювання батька Романа Мстиславича вгасли, у Новгороді почався голод. Городяни «показаша путь кнзю Роману» і в місто ввійшов Рюрик Ростиславич: «въниде кнзь Рюрикъ Ростиславиць въ Новгородъ» (під 6678, тобто, 1170 чи 1171 рік, якщо обчислення цирку-

березневе) [Новгородський І літопис, арк. 37–37 зв.]. Через рік Андрій Боголюбський посадив у місті свого сина: «Приде Новугороду князь Гюрги Андруєвиць» [Новгородський І літопис, арк. 38–39] (правив у 6680–6682 роках; роки цирка-березневі, тобто на сучасне обчислення це будуть 1173–1175 роки).

Повернімося до того, чому київський літописець не відобразив більш об'єктивно роль свого патрона Рюрика та його князівського дому в подіях? Відповідь, мабуть, проста: пограбування Києва – це не той вчинок, яким можна було пишатися. Більше того, поки не вляглися емоції, тим, хто грабував місто, з'являтися в ньому було просто небезпечно.

От скажімо, далі під 6679 / 1171 роком в Іпатіївському літописі повідомляється, що помер Володимир Андрійович – один з учасників коаліції 11-ти князів. Давид Ростиславич Вишгородський, знаючи, що Мстислав Ізяславич намагається повернути собі місто і перебуває у Василеві, не пустив жінки Володимира Андрійовича в Київ, аби поховати чоловіка в монастирі. А «дружині» (мужам) князя сказав, що хто забажає їхати, хай їде. Ті відмовилися, мотивуючи тим, що багато зла заподіяли киянам, 'нас повбивають' («избьютъ ны») [ПСРЛ, т. 2, стб. 547]:

ре' еи како та могу нтры пустити . а пришла ми вѣсть ночьюъ вже
Мстиславъ въ Василевѣ . а дружинѣ его ре' а кому васъ годно а идеть . уни
же рекоша ему кнже ты самъ вѣдаеши что есмы издѣали кияномъ . а не
можемъ ѣхати избьютъ ны.

Князеві Рюрикові Ростиславичу, котрий спочатку ділив владу в Київській землі зі Святославом Всеволодичем, а після смерті останнього з 1195 року посів у самому Києві, зовсім не з руки було, аби пригадували його участь та участь його рідних братів у давньому вже на той час пограбуванні Києва 1169 року. Очевидно, тому в Київському літописі головну роль у

подіях залишено Андрієві Боголюбському. Усі пам'ятали, що це був князь надзвичайно амбітний. Не виключено, багатьом було відомо, що він намагався поставити власного митрополита у Володимирі, виганяв із землі молодшу братію, намагався повністю підкорити Новгород. Але в 1175 році Андрія було вбито власними слугами і рід його вигас (Юрій Андрійович став чоловіком грузинської царівни, інших нащадків не залишилося, бо Мстислав Андрійович помер раніше, ніж батько). Влада у Володимиро-Суздальській землі перейшла до Всеволода Юрійовича, котрий не мусив відповідати за дії брата Андрія. Таким чином, похід 1169 року – не триумф успішного дистанційного керування Андрієм Боголюбським справами Київської землі, а літописний образ. Вірогідно, основний текст склався за життя Андрія при дворі цього князя, однак записи були редаговані і в суздальському, і в київському зводах. З багатьох причин саме такий образ влаштував наступних київських та володимиро-суздальських володарів, і його не стали кардинально коригувати пізніші літописці, хоча й залишили для істориків певні натяки у своїх оповідях.

Джерела та література

Абрамович, Д. 1991. *Києво-Печерський Патерик*. Київ.

Алмазов, А. И. 1903. *Неизданные канонические ответы Константинопольского патриарха Луки Хризотерга и митрополита Родосского Нила*. Одесса.

Бережков, Н. Г. 1963. *Хронология русского летописания*. Москва.

Бибииков, М. В. 1997. *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий*. Москва.

Вилкул, Т. Л. 2005. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в., *Palaeoslavica*, XIII, no. 1, p. 21–80. Cambridge, Massachusetts.

Виноградов, А. Ю.; Желтов, М. С. 2018. «Первая ересь на Руси»: русские споры 1160-х годов об отмене поста в праздничные дни, *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 3(73), с 118–139.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2: Москва.

Лаврентьевская летопись. 1997. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1: Москва.

Махновець, Л. Є. (перекл.). 1989. *Літопис руський*. Київ (генеалогічна схема руських князів, вкладка).

Насонов, А. Н. 1958. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век). *Проблемы источниковедения*, 8, с. 467–494. Москва.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950 / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград.

Приселков, М. Д. 2002. *Троицкая летопись*. Санкт-Петербург.

Соколов, Пл. 1913. *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в*. Киев.

Тетяна Вілкул,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень МІДЦ